

Economia crítica a l'aula

Propostes per a l'ensenyament obligatori

Mireia Claverol

Ferran Polo

Miren Etxezarreta

Santi Silva

Arnau Riera

Jordi Farré

Seminari d'Economia Crítica TAIFA

Dossiers

R

S E N

S A T

81

En aquesta proposta es fa un ampli ús dels materials generats pel treball dels membres del Seminari d'Economia Crítica TAIFA en els seus diversos documents i informes recollits a la pàgina web del Seminari, sense fer-los constar específicament com a cites.

Primera edició: febrer 2019

Disseny coberta: Teresa Canal
Edició: Joan Portell
Maquetació: Concepció Riera

© Mireia Claverol, Ferran Polo, Miren Etxezarreta, Santi Silva, Arnau Riera i Jordi Farré, 2019

© Francesco Tonucci per la il·lustració de la pàgina 122, 2019

© Per a aquesta edició: Associació de Mestres Rosa Sensat, 2019
Av. de les Drassanes, 3 • 08001 Barcelona
Tel.: 93 481 73 73 • Fax: 93 301 75 50
E-mail: associacio@rosasensat.org
<http://www.rosasensat.org>

Imprès a Romanyà-Valls
Verdaguer, s/n • 08786 Capellades

Dipòsit Legal: B 4884-2019
ISBN: 978-84-948436-7-9

Tots els drets reservats. Aquesta publicació no pot ser reproduïda, sencera o en part, ni enregistrada o transmesa per un sistema de recuperació d'informació, de cap manera ni per cap mitjà, mecànic, fotoquímic, electrònic, magnètic, electroòptic, per fotocòpia o qualsevol altre, sense el permís previ per escrit de l'editorial.

Índex

PART I	5
1. Introducció	7
1.1. Economia i societat	7
1.2. L'estudi de l'Economia	7
1.3. Diverses maneres d'entendre l'Economia	9
1.3.1. Economia convencional	10
1.3.1.1. Els neoclàssics	11
1.3.1.2. Els keynesians	14
1.3.2. Economia crítica	15
1.3.2.1. Els postkeynesians	16
1.3.2.2. Els marxistes	17
1.4. Una proposta de materials didàctics d'Economia crítica	20
1.4.1. Els objectius	21
1.4.2. Estructura de la proposta	21
1.4.3. Selecció dels temes	21
1.4.4. Metodologia	23
1.4.5. Resultats esperats	24
2. El context del capitalisme del segle XXI	27
2.1. Algunes característiques bàsiques del capitalisme	27
2.2. El capitalisme des de la crisi dels setanta	31
2.2.1. Acumulació i expansió	31
2.2.2. Cicles i crisis	33
2.3. El capitalisme en la segona dècada del segle XXI	35
2.3.1. La política econòmica des de la crisi dels setanta	35
PART II	41
Bloc 1. Necessitats i desitjos	43
Activitats per a l'alumnat	43
Guia per al professorat	53
Marc teòric	53
Sobre les activitats de l'alumnat	56
Bloc 2. Els mercats i el sistema de mercat	65
Activitats per a l'alumnat	65
Guia per al professorat	74
Marc teòric	74
Sobre les activitats de l'alumnat	76
Bloc 3. La producció i el creixement econòmic	83
Activitats per a l'alumnat	83
Guia per al professorat	92
Marc teòric	92
Sobre les activitats de l'alumnat	99

Bloc 4. El mercat de treball	105
Activitats per a l'alumnat	105
Guia per al professorat	123
Marc teòric	123
Sobre les activitats de l'alumnat	131
Bloc 5. El diner i el sistema financer	145
Activitats per a l'alumnat	145
Guia per al professorat	157
Marc teòric	157
Sobre les activitats de l'alumnat	169
Bloc 6. Del comerç internacional a la globalització	177
Activitats per a l'alumnat	177
Guia per al professorat	190
Marc teòric	190
Sobre les activitats de l'alumnat	201
Bloc 7. L'Estat i la política econòmica	211
Activitats per a l'alumnat	211
Guia per al professorat	229
Marc teòric	229
Sobre les activitats de l'alumnat	243
Bloc 8. Una visió crítica dels resultats del sistema	263
Activitats per a l'alumnat	263
Guia per al professorat	283
Marc teòric	283
Sobre les activitats de l'alumnat	284

Part I

1. Introducció

1.1. Economia i societat

Totes les societats necessiten cobrir les seves necessitats materials per poder sobreviure. Per entendre una societat cal entendre de quina manera aquesta societat cobreix aquestes necessitats bàsiques, com produeix i distribueix els béns que li permeten mantenir-se i reproduir-se. I això definirà també com aquesta societat s'organitza socialment, tot i que en aquest aspecte també hi incidiran altres elements.

Les necessitats materials no es cobreixen sempre de la mateixa manera. Cada època històrica té una forma específica d'organitzar-se per cobrir les seves necessitats. En la història són conegudes diferents formes d'organització social; a Europa, per exemple, trobem la de les comunitats primitives, l'esclavitud, el feudalisme i d'altres.

En l'actualitat, la forma d'organització socioeconòmica és el capitalisme. Necessitem entendre'l per conèixer les societats modernes. A més a més, el capitalisme és un sistema molt dinàmic i, sempre dins de les seves premisses fonamentals, va canviant de forma i adaptant-se a les seves necessitats. En conseqüència, és imprescindible entendre el capitalisme actual si volem comprendre la nostra societat. La disciplina de l'Economia és aquella branca del coneixement que ajuda a conèixer i entendre la forma d'organització material i el sistema economicosocial en què vivim.

1.2. L'estudi de l'Economia¹

L'interès per l'Economia s'ha accentuat fortament amb la crisi econòmica de 2008 i la situació a què ens ha conduït. Sembla evident que les greus conseqüències provocades per la recent crisi econòmica del 2008 (atur, desnonaments, caiguda dels salaris, retallades en educació, sanitat...) han afectat més profundament les classes populars, sobretot els sectors més desfavorits. Moltes famílies han patit i pateixen encara situacions crítiques de mancances que l'alumnat viu en pròpia pell. En altres casos les situacions familiars s'han vist afectades en menor grau, però la preocupació generalitzada entorn de la crisi ha portat amples capes de la societat a interrogar-se sobre el què i el per què del que està succeint.

Tothom està d'acord que, cada dia més, en la nostra quotidianitat, els joves necessiten entendre els aspectes econòmics del seu voltant. Inclús poden haver de prendre decisions personals o de família per a les quals aquest coneixement és útil. I, de cara als seus projectes de futur, es justifica la utilitat de la seva formació en Economia per tal de poder-se inserir òptimament en el món laboral, així com per poder planificar un projecte de vida personal, individual, familiar i col·lectiu. És a dir, que la necessitat d'aproximar l'Economia a l'escola està ben establerta.

Així doncs, sembla que hi ha un consens general sobre la necessitat d'introduir l'economia a l'escola. Les raons que addueixen els diferents «actors» que d'alguna manera participen en el món de l'educació –institucions educatives, experts, pedagogs, professorat... i els mateixos pares– són que cal que l'alumnat tingui suficients coneixements d'economia per poder entendre com funciona el sistema econòmic en el qual viu.

1. Escriurem Economia en majúscula per referir-nos a la disciplina econòmica i per distingir-la de l'economia, que escriurem en minúscula, per referir-nos a la situació econòmica d'una unitat territorial determinada.

Però conèixer una realitat pel simple fet de conèixer-la no té gaire sentit. La pretensió última del coneixement humà quan es tracta de conèixer l'entorn en què es desenvolupa és actuar sobre ell per modificar-ne les condicions de vida. Per aquesta raó l'Economia s'ocupa no solament d'entendre el que succeeix sinó, en determinats supòsits, també de les formes en què es poden canviar les condicions econòmiques. Així doncs, l'Economia no és només un tipus de coneixement, sinó també una orientació per a la pràctica social. En conseqüència, els temes econòmics tenen molta relació amb altres qüestions socials com els temes del poder i els grups que li donen suport, així com amb els interessos socials de tot tipus. Entesa així, l'Economia ha d'abordar els problemes econòmics situant-los en el seu context social i polític, és a dir en termes de l'Economia Política, que és on se situa aquest projecte.²

Una primera qüestió que ens hauríem de plantejar és si, en aquesta unanimitat sobre la necessitat d'introduir coneixements d'economia en el sistema educatiu, els diferents agents que hi participen estan d'acord en quins són els objectius que es pretenen. Perquè no ens enganyem: si no ens posem d'acord prèviament sobre què pretenem amb l'estudi de l'Economia dins del currículum escolar difícilment podrem decidir sobre quins han de ser els continguts a impartir i quin enfocament els hem de donar. Per no parlar també de si algú s'ha fet la pregunta sobre l'oportunitat desaprovechada d'incloure la participació de l'alumnat, sobretot l'alumnat dels cursos superiors de l'ESO i del Batxillerat, en el disseny curricular de la matèria d'Economia.

Molts ens hem sentit interpel·lats pel discurs que la crisi ha estat provocada «per haver viscut per sobre de les nostres possibilitats – per haver estirat més el braç que la màniga». Ens han volgut fer sentir culpables de la crisi i que així haguéssim d'acceptar les receptes d'austeritat com a puniment mentre l'anàlisi en profunditat de les seves causes seguia sense abordar-se.

En aquest context en el qual la responsabilitat recau sobre el consum erroni i inadequat de la població en general, a causa del desconeixement que té de l'Economia, apareixen els arguments recurrents dels experts, que reivindiquen la introducció de coneixements d'Economia a l'escola (fins i tot des de ben petits) perquè no es repeteixin aquests consums inadequats. Es tracta de fer consumidors «crítics». Ens preguntem què entenen des de l'economia convencional i per tant «no crítica» quan parlen de «fer un alumnat crític». Tenim el convenciment que per a qui ha dissenyat els currículums significa maximitzar les decisions individuals de consum o d'inversió.

Per tant, l'objectiu no és tenir coneixements d'Economia per poder interpretar el món en què vivim, sinó reforçar el pensament neoliberal així com apuntar eines per ser un consumidor responsable. Ja no hi haurà més reclamacions adduint desconeixement per preferents, ni clàusules sòl, ni hipoteques abusives, etc.

A més a més, si acceptem que la informació arriba a l'alumnat a través d'uns «mitjans» controlats, majoritàriament, per i des dels poders econòmics i polítics i que l'enfocament escolar des de l'acadèmia és també el de l'Economia convencional, entendre com funciona l'economia capitalista en què vivim immersos és absolutament impossible. I si no la podem entendre difícilment podem intentar transformar-la.

La necessitat de millorar la cultura financera dels ciutadans europeus, naturalment en la línia de l'Economia convencional, està present en els objectius econòmics de l'OCDE i la UE sobretot a partir de la crisi del 2008 i les seves conseqüències devastadores sobre les economies familiars. Aquests organismes consideren que la implementació d'aquests coneixements que es valoren com cada cop més necessaris haurà de començar des de l'escola, i per tant es consolida la idea d'introduir l'educació financera en els currículums escolars. Per aquesta raó neix la iniciativa de l'EBTN (European Banking & Finances Services Training Association Asbla), associació integrada per institucions de diversos països que serà l'encarregada d'orientar la formació en aquest camp, seguint directrius marcades per la Comissió Europea.

2. Tot i que en les darreres dècades molts altres economistes amb altres enfocaments han reduït aquest plantejament ignorant el context de l'Economia Política, limitant-la a l'anomenada Anàlisi Econòmica o simplement a l'Economia.

Pel que fa a Catalunya, l'any 2012 els departaments d'Ensenyament i d'Economia i Finances de la Generalitat, l'Institut d'Estudis Financers (IEF) i les entitats financeres: Catalunya Caixa, BBVA, Banc Santander, Banc Sabadell, Caixabank... van crear un partenariat públic-privat per executar el Pla d'educació financera a les escoles de Catalunya (EFEC).

El model català està organitzat institucionalment per la Generalitat, els materials i la coordinació del programa es fan des de l'IEF i la docència la imparteixen «voluntaris» de les entitats financeres. De l'anàlisi del com, del què i del perquè se'n dedueix que aquest projecte representa una punta de llança de l'investida neoliberal en el món educatiu, i que s'ha introduït sense respectar cap dels procediments establerts per assegurar la qualitat de la docència i els drets dels docents.

Per a un estudi adient de l'Economia no podem ignorar el fet que les persones viuen en societat i que els seus components no tots hi ocupen el mateix lloc, sinó que pertanyen a diversos grups o classes socials, fet que comporta repercussions en la vida de les persones que en gran part determinen les seves trajectòries vitals, i especialment les seves possibilitats. No tenen els mateixos objectius ni possibilitats l'amo que l'esclau, ni el camperol medieval i el senyor, ni el treballador manual o l'executiu en una empresa moderna, i molt menys el seu propietari. Tant en l'aspecte econòmic com en el social, les diferències entre els grups depenen fonamentalment de seva posició relativa en la societat respecte a la possessió de riquesa i al lloc que ocupen en l'organització de la producció. Per tant, una anàlisi econòmica que tracti de reflectir la societat existent ha de tenir en compte els diversos interessos que la conformen, integrar-los en els seus plantejaments. Altrament només es mostrarà una falsa imatge del que constitueix la realitat.

1.3. Diverses maneres d'entendre l'Economia

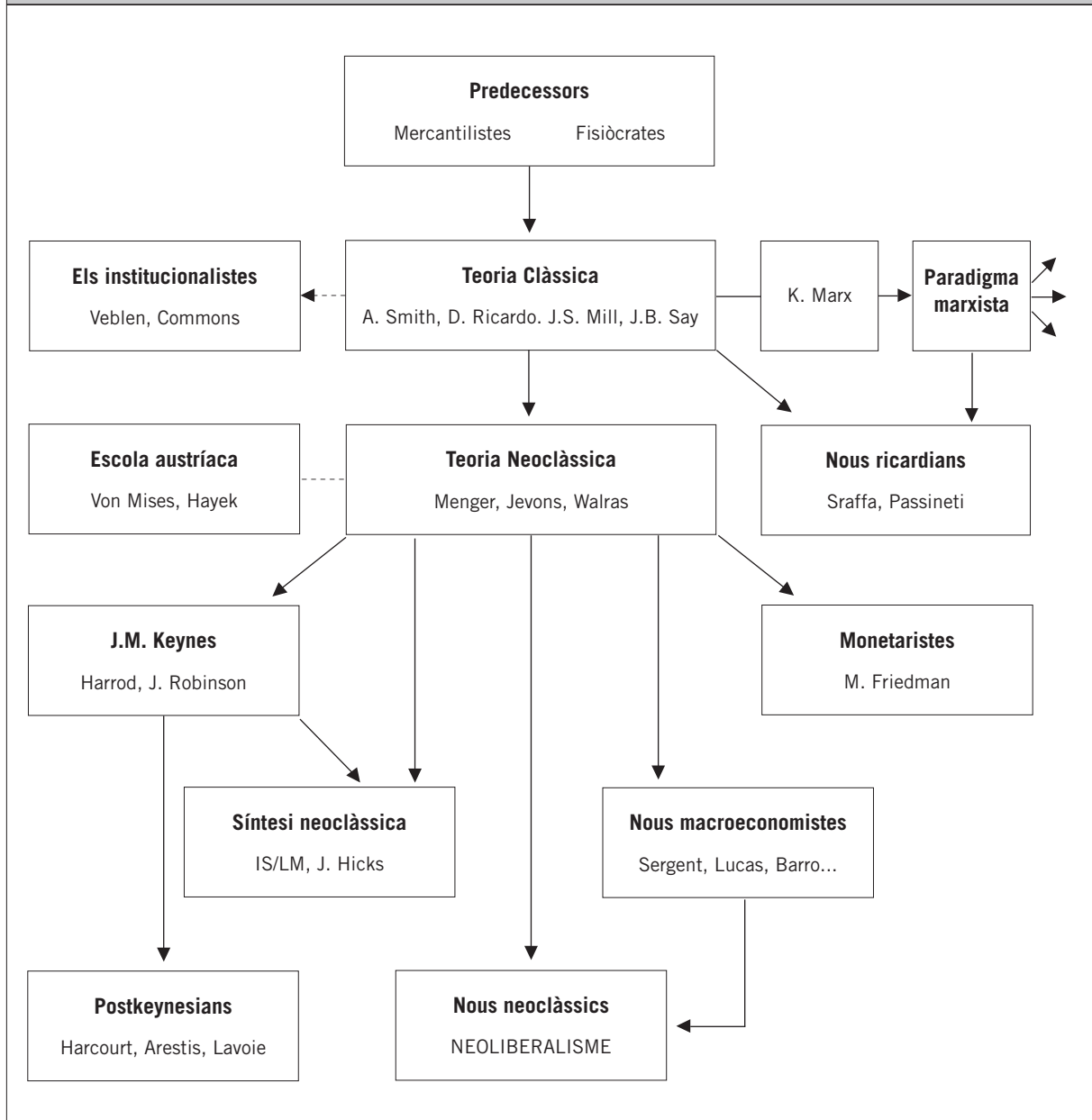
L'Economia no és una disciplina que ofereixi explicacions unitàries. Com en moltes altres disciplines científiques, i especialment en les anomenades ciències socials, l'Economia, lluny de constituir un bloc únic d'arguments fermes, complets i tancats, està conformada per múltiples explicacions alternatives per a un mateix tema, cap de les quals ofereix plantejaments concloents. Des de l'establiment de l'Economia com una disciplina autònoma, a finals del segle XVIII i principis del XIX, diferents autors creen diferents escoles que interpreten les realitats econòmiques de formes variades i que proporcionen diverses alternatives d'actuació. Seria, doncs, un error metodològic seriós pretendre que només hi ha una forma d'entendre la realitat, cosa que passa quan s'escolta o es llegeix els múltiples autors del pensament dominant.

L'observador de l'Economia, l'economista, forma part d'una societat, d'un grup social determinat. Està conformat per la realitat social i per unes opcions ideològiques específiques en què viu. En certa manera, participa en les relacions que estudia i té interessos, prejudicis i valors que afecten la perspectiva des de la qual contempla l'objecte de les seves anàlisis. A més, l'Economia no es desenvolupa només com un estudi individual sinó que, com ja s'ha dit, hi ha diferents escoles de pensament, institucions de reflexió i de saber, condicions socials, grups d'interessos amb els quals l'economista està vinculat, que condicionen fortament l'orientació de la disciplina i els seus components. Per tant, l'Economia no és una disciplina neutral. Les pretensions de neutralitat en les ciències socials són només una fal·làcia. No és el mateix pretendre desvelar els secrets de l'Economia des d'una òptica del món dels negocis que des de la percepció de les classes populars.

Si se segueix amb més detall el panorama del coneixement econòmic es troben diverses línies de pensament que discrepen fortament entre si i que ofereixen recomanacions d'actuació que condueixen a resultats diversos.³ A grans trets, es pot dividir l'economia en dues branques: d'una banda ens trobem amb el que anomenem Economia convencional, i de l'altra hi ha la que anomenem Economia crítica. En ambdues branques trobem al seu torn un cúmul de versions diferents i també plantejaments crítics, tant sobre l'altra gran escola com sobre la pròpia. El gràfic següent recull una classificació de les principals escoles econòmiques.

3. Aquest apartat està basat majoritàriament en ETXEZARRETA, Miren, *¿Para qué sirve realmente... la economía?*, Barcelona, Paidós, 2015.

Gràfic 1. ESCOLES DE PENSAMENT ECONÒMIC CONVENCIONAL MÉS IMPORTANTS

Font: Elaboració pròpia basada en Escuelas de pensamiento, Felderer i Homburg, 1992.

1.3.1. Economia convencional

El *pensament econòmic convencional* és el que avui és considerat la ciència de l'Economia. Els seus defensors, en qualsevol de les seves diverses branques, opinen que els seus raonaments són els únics vàlids respecte a la realitat econòmica enfront de totes les altres posicions. A més, en l'actualitat, una d'aquestes opinions i escoles –l'escola neoclàssica– domina el pensament econòmic, de manera que quan es fa referència a l'Economia apareix com si fos l'única i exclusiva interpretació possible i les seves recomanacions d'actuació fossin incontrovertibles. D'aquesta interpretació teòrica sorgeix la política econòmica neoliberal. Avui dia s'igualava el pensament neoclàssic a l'Economia, però és una equiparació errònia.

Els economistes que s'adscriuen a l'Economia convencional parteixen de la idea que l'Economia consisteix en l'anàlisi de les decisions dels agents individuals⁴ per obtenir el seu màxim benefici material mitjançant l'assignació de recursos limitats a necessitats que consideren il·limitades i els preocupa principalment el creixement, la competitivitat i l'eficiència. Tendeixen a ser conservadors respecte a la situació econòmica i social.

Dins l'Economia convencional hi ha dues grans branques principals: els neoclàssics i els keynesians. Per descomptat, aquestes línies de pensament no són les úniques, però totes beuen essencialment de neoclàssics o keynesians.

1.3.1.1. Els neoclàssics

Un cop assentada l'Economia com a disciplina autònoma amb els economistes clàssics, els que podem considerar els fundadors de la disciplina com a coneixement autònom, es va anar desenvolupant durant l'últim terç del segle XIX un pensament econòmic diferent del de l'Economia clàssica. Durant aquest període es desenvolupen els conceptes que es coneixeran com **marginalisme** (que encara avui dia constitueix la base de la teoria econòmica convencional), que a mesura que es vagi ampliant i completant passarà a anomenar-se **escola neoclàssica**.

Les premisses fonamentals de l'Economia neoclàssica parteixen d'una percepció de la humanitat composta d'éssers humans com a individus lliures i independents (individualisme metodològic), racionals, amos del seu destí, ocupats a maximitzar la seva felicitat, que equiparen al màxim benefici que es pot obtenir en un entorn de lliure competència a través dels mercats. I semblen respondre afirmativament a la pregunta, que ja es feia Adam Smith, de si un conjunt d'individus que actuen aïlladament i sense coordinació poden produir resultats beneficiosos per a tot el grup.

«...Al segle XIX Léon Walras va recollir la pregunta i va intentar respondre-la. No va poder oferir una resposta, però amb el seu model d'equilibri general va establir un poderós format per seguir buscant-la.»⁵

Els neoclàssics abandonen la teoria del valor-treball dels clàssics per substituir-la per una anàlisi segons la qual el valor d'una mercaderia depèn de la seva utilitat. Recolliran els arguments de la «mà invisible» i del «deixar fer, deixar passar» d'Adam Smith. Plantegen que, en un règim de competència perfecta, amb béns homogenis, un coneixement complet i en què es pugui entrar i sortir sense traves, s'arriba a establir un **equilibri general** que proporciona el màxim d'utilitat possible a tots els partícips socials.

El 1932 l'economista Lionel Robbins (més tard Lord Robbins) va centrar l'essència del problema econòmic en l'escassetat: «L'Economia és la ciència que estudia el comportament humà com una relació entre finalitats i mitjans escassos, susceptibles d'usos alternatius.» Aquesta definició és paradigmàtica per als neoclàssics, a part que constitueix un element central en l'Economia convencional. Ha tingut un notable ressò entre els economistes i s'ha mantingut fins a dia d'avui, d'aquí que l'Economia s'hagi convertit en la ciència de l'escassetat. I és també, entesa així, com la ciència general del comportament humà conforme a aquests principis econòmics. És una disciplina que pot abastar tots els dominis de l'acció de la persona individualment considerada, sempre que el problema que s'hagi de resoldre pugui ser plantejat com una optimització en un entorn condicionat per la limitació d'algun recurs.

Això permet fer una teoria econòmica universal o atemporal, vàlida per a tot temps i lloc. És una idea molt atractiva per a molts que es consideren científics, ja que en l'esquema neoclàssic es troben amb uns plantejaments que, partint de la consideració individualitzada dels éssers humans, els permeten remuntar-se al que succeeix al conjunt de la societat. Els neoclàssics, per tant, estudien principalment els agents econòmics individuals, el que es coneix com Microeconomia.

4. En el sentit d'unitats d'actuació independents, individuals, tot i que puguin ser tan grans com la General Motors.

5. Nadal, Alejandro, <http://www.sinpermiso.info/textos/teora-economica-las-preguntas-son-la-respuesta>. Totes les cites d'aquest apartat marcades en cursiva venen del mateix treball.

«Al segle XX, els treballs de Hicks, Samuelson, Arrow i Debreu van desenvolupar el pla d'atac traçat per Walras recorrent a instruments matemàtics cada vegada més sofisticats.»

«En treballs publicats els anys 1959, 1960 i 1974 van venir les males notícies. Després de tant esforç, la conclusió és que en el cas general no es pot, repeteixo, no es pot afirmar que les accions d'una col·lecció d'individus aïllats desemboquen en resultats beneficiosos per a tothom... Si als estudiants se'ls ensenyés bé, a fons, la teoria d'equilibri general, podrien adonar-se que els únics resultats que ha ofert són d'indole negativa. Veurien que en el tema d'estabilitat mai s'ha pogut demostrar com les forces del mercat condueixen a vectors de preus d'equilibri general. Si se'ls ensenyés el tema d'existència de l'equilibri, veurien que la demostració d'existència és un exercici matemàtic desproveït de sentit econòmic. En lloc d'aquests temes delicats, els cursos de microeconomia neoclàssica es van concentrar en la maximització individual i a poc a poc li van deixar més espai a la teoria de jocs...»

Cal aclarir que el tema de la maximització individual és un tema preliminar en l'anàlisi de la teoria de l'equilibri general. No constitueix l'objecte central de l'anàlisi de la teoria d'equilibri general. Si s'analitza aquest tema és perquè és un pas preparatori en la construcció del model: és una de les pedres amb les quals es construeix la catedral, però no és la catedral mateixa. Gastar temps ensenyant fins a afartar-se'n com es tallen aquestes pedres individuals evita la vergonya d'haver de mostrar que la catedral no pot mantenir-se dreta.»

La «teoria» macroeconòmica neoliberal està basada en la mateixa fe en les virtuts eternes del lliure mercat. Els seus models es basen en el supòsit que el mercat, d'alguna manera, condueix a posicions d'equilibri. Poc els importen els resultats negatius de la teoria microeconòmica: intentaran buscar els «microfonaments de la macro» per construir una teoria macroeconòmica amb la figura de «l'agent representatiu», una entitat fictícia que elabora un pla de maximització intertemporal per assignar recursos entre estalvi i consum. Aquests supòsits no han fet cap cas del fet fonamental que l'agregació del comportament especificat pels agents individuals no permet conservar les propietats de les funcions d'oferta i demanda⁶ i, per tant, l'agent representatiu és una construcció absurda o un supòsit abusiu. Certament no hauria de ser utilitzat per definir directrius de política macroeconòmica.

«...Avui, davant d'una crisi que no van poder preveure, es podria pensar que els seguidors dels principis neoclàssics haurien adquirit per fi un bri d'humilitat. I enmig d'un agreujament de la crisi precipitat per les receptes i els dogmes neoclàssics, es podria esperar almenys una lleugera obertura intel·lectual. Però no és així. Tant a l'acadèmia com en els espais de la política econòmica el dogma s'ha endurit. Des del capdamunt de la piràmide neoclàssica, avui s'exigeix que el món es transformi per adequar-se als axiomes de la teoria neoclàssica.»

Un altre element a tenir en compte en l'economia convencional, i especialment en l'escola neoclàssica, és que per donar un caràcter de solemnitat, seriositat i cientisme es recorre a la matematització de totes les idees:⁷ «La bellesa, la coherència lògica i la nitidesa dels esquemes matemàtics va absorbir fins a tal punt aquests autors que van acabar ignorant les diferències existents entre els seus models i el món real que pretenien explicar...»⁸

Actualment, les matemàtiques i l'estadística fins i tot dirigeixen el procés d'anàlisi, en el sentit que no és que serveixin de suport a un procés de reflexió analítica, sinó que es parteix d'alguna premissa específica sense preocupar-se gaire de la seva validesa per reflectir la realitat i, aplicant sobre aquesta un raonament matemàtic bastant complicat, s'arriba a uns resultats que es consideren vàlids i legítims.⁹

6. Aquest resultat està clarament demostrat pel teorema Sonnenschein-Mantel-Debreu, de 1974.

7. Keynes és un bon exemple d'un eminent economista que no utilitza les matemàtiques per expressar problemes rellevants. Tot i que era llicenciat en matemàtiques, va plantejar les seves obres sense recórrer-hi.

8. Etxezarreta, *op. cit.*

9. Per exemple, es parteix de la premissa de l'individualisme metodològic, de la maximització de la utilitat, de l'existència d'un sistema complet de mercats competitius (mercats competitius per a tots els aspectes de la vida i per a tots els béns presents i futurs), i amb el recurs a un sofisticat aparell matemàtic s'arriba a la conclusió que es generen preus d'equilibri per a tots els productes.

Tot i reconeixent els avantatges de l'ús d'aquests instruments, augmentats amb el suport informàtic, sobretot pel que fa a la concisió i la precisió i al fet que les definicions i el tractament de les variables utilitzades hagin de ser expressades de forma molt concreta, no es poden obviar els problemes que plantegen. Per exemple, fer inaccessibles al debat polític i social moltes mesures econòmiques per la complexitat de la tècnica utilitzada (ús d'algoritmes que regulen les operacions financeres tan complexos que no els entenen ni els seus mateixos creadors).¹⁰ O bé desvirtuar la mateixa utilitat de les anàlisis per conèixer i explicar la realitat pel fet d'haver de (les matemàtiques obliguen) constrènyer tant les definicions i simplificar tant els supòsits sobre les variables fonamentals.¹¹

Mal utilitzades, i desgraciadament en moltes ocasions ho són, les matemàtiques també poden convertir-se en un aparell formal que pretén ser rigorós però que en realitat és buit de substància econòmica, i que es converteix en una cortina de fum per no abordar problemes complexos i de difícil enfocament o per evitar els que tenen implicacions ideològiques i polítiques més conflictives. Un exemple el tenim en la fórmula per calcular la revalorització anual de les pensions. En lloc d'utilitzar l'IPC, s'inventen (uns experts) una fórmula (incomprensible per la majoria de l'opinió pública) per tal de justificar la seva baixada.

Hi ha molts altres exemples de la utilització manipulada de les matemàtiques, alguns amb greus conseqüències de política econòmica. Recentment s'ha comentat molt el cas de dos famosos economistes de Harvard, Carmen Reinhart i Kenneth Rogoff.¹²

Tots dos autors ja eren economistes famosos quan el 2010 van publicar un article –«Growth in a time of debt» (Creixement en una època d'endeutament)– en què demostraven que un cop el deute públic supera el 90% del producte interior brut el creixement econòmic cau en picat. L'article es va publicar just després que Grècia entrés en crisi, apel·lava directament al desig de molts dirigents d'estimular l'austeritat i es va fer famós immediatament. Segurament era, i és, l'anàlisi econòmica més influent dels últims anys. El *The Washington Post* de principis d'aquest any advertia contra una possible «baixada de la guàrdia» davant del dèficit perquè «estem perillosament a prop de la marca del 90% que els economistes consideren una amenaça per al creixement econòmic sostenible». Fixem-nos en l'expressió: «els economistes», no «uns quants economistes», i no diguem ja «uns quants economistes, als quals els contradiuen enèrgicament d'altres amb unes credencials igual de bones», que és la realitat. Els entusiastes de l'austeritat van anunciar a so de bombo i platerets que aquest suposat punt d'inflexió del 90% era un fet provat i un motiu per retallar dràsticament la despesa pública fins i tot amb un atur elevadíssim.

El text de Reinhart i Rogoff es va enfrontar a crítiques considerables des del principi, i la controvèrsia va augmentar amb el temps. «Finalment, Reinhart i Rogoff van permetre que uns investigadors de la Universitat de Massachusetts analitzessin el full de càlcul original i el misteri dels resultats irreproducible es va resoldre. En primer lloc, havien omès algunes dades; en segon lloc, van emprar uns procediments estadístics poc habituals i molt qüestionables, i finalment, sí, van cometre un error de codificació d'Excel. Si corregim aquests errors i rases, obtenim el que altres investigadors han descobert: una certa correlació entre el deute elevat i el creixement lent, sense res que indiqui quin d'ells causa què, però sense cap rastre d'aquest llindar del 90%...»

El que posa de manifest l'assumpte de Reinhart i Rogoff és que se'ns ha venut l'austeritat amb investigacions falses. Com que les seves conclusions eren políticament molt convenientes amb relació als fonaments tècnics de les polítiques actuals d'austeritat, i com que provenien de persones amb gran prestigi en la professió, l'article va ser acceptat sense discussió. «Els responsables polítics van abandonar els aturats i van prendre el camí de l'austeritat perquè van voler, no perquè haguessin de fer-ho.»

10. El *hedge fund* més gran del món, Renaissance Technologies, té 275 empleats i ni un sol economista. El seu fundador és un dels matemàtics més importants dels EUA.

11. El premi Nobel d'Economia George Stigler va arribar a afirmar: «No és la ciència econòmica la que és falsa, és la realitat.»

12. Extret del premi Nobel d'Economia P. Krugman, recollit a https://economia.elpais.com/economia/2013/04/19/actualidad/1366398440_370422.html.

L' economia neoclàssica afavoreix els interessos dels poders dominants i per això es manté. «...Al llarg del segle xx la teoria neoclàssica va dominar la vida acadèmica i el món de la política econòmica. Quan es van presentar posicions crítiques, van ser integrades i, com es diu avui, “refuncionalitzades”. És el que va succeir amb Keynes. Quan això no va ser possible, per exemple amb els marxistes, la crítica va ser marginada i castigada amb el desterrament. L'important era mantenir sense contrincants l'espai acadèmic.»

Les limitacions del paradigma neoclàssic, des de la seva entitat teòrica fins a la seva validesa pràctica, i les errades substancials que presenta haurien de portar a descartar-lo en la seva major part.¹³

Com és possible que als grans fòrums econòmics no es posi significativament en dubte un model de política econòmica que està agreujant els problemes de les economies del sud d'Europa i de molts altres països del món? El deute públic dels països d'aquesta zona s'ha multiplicat per dos o per tres des que es van imposar les polítiques neoliberals d'austeritat. L'atur, la desigualtat i la pobresa s'incrementen contínuament mentre el nombre de multimilionaris i la seva riquesa augmenten. Només visualitzant l'economia com una poderosa xarxa de relacions de poder s'hi podrà donar una explicació.

En l'esquema neoclàssic són els individus lliures, iguals i independents, els qui anant a la recerca del seu màxim benestar individual aconseguen el benestar col·lectiu. No hi ha diferències de poder entre els agents econòmics. La vida econòmica està constituïda per mecanismes impersonals: oferta, demanda, utilitat individual, recursos limitats, desitjos il·limitats, mercats... No hi ha responsabilitats personals. Les coses «passen», els mercats «actuen» i provoquen uns resultats, ningú n'és responsable. El tema del poder, per tant, resulta totalment eludit.

Ningú que tingui els ulls oberts i contempli la realitat pot prendre per bons els resultats que sorgeixen d'aquestes premisses i acceptar que reflecteixen la situació real. El poder existeix, i és altament rellevant pel que fa a l'anàlisi econòmica. Sembla més realista considerar que si el pensament neoclàssic i les polítiques neoliberals es mantenen és perquè són les que més convenen a les forces econòmiques preponderants en el món d'avui, als qui mantenen el poder econòmic i als qui ocupen el poder derivat d'aquest, el poder polític.

El poder dels interessos econòmics dominants en el capitalisme que estem vivint és de tal magnitud que en aquest moment impedeix la consideració de plantejaments diferents. És el «no hi ha altra alternativa» de Margaret Thatcher, o la cínica manifestació de l'inversor/especulador Warren Buffett: «Efectivament, la lluita de classes existeix, però és la meua classe, la classe dels rics, la que l'està fent. I estem guanyant.» I aquest poder té múltiples ramificacions, com va declarar T. Friedman (polític, no el confongueu amb l'economista) en una entrevista publicada al *New Yorker Magazine* el 1999: «La mà invisible del mercat no funcionaria mai sense un puny invisible. McDonald's no pot expandir-se pel món sense McDonner Douglas, que va concebre els F15. I el puny invisible que dona garanties a l'obertura del món a les tecnologies de Silicon Valley es diu exèrcit, força aèria, força naval i cos de marines dels Estats Units.»

1.3.1.2. Els keynesians

John M. Keynes (1883-1946) introdueix un gir important en el pensament econòmic, ja que tot i que es manté dins els grans paràmetres de l'Economia convencional, torna d'alguna manera a recuperar algunes de les inquietuds dels clàssics i introdueix la macroeconomia en els plantejaments de la seva època. Keynes tractava tots els economistes anteriors a ell com a clàssics; d'aquesta manera va contribuir a la confusió entre aquesta escola i els neoclàssics, ja que els criticava durament tots dos.

13. Per aprofundir en aquest punt, vegeu per exemple «el debat de Cambridge», l'òptim de Pareto com a mesura del benestar, la paradoxa d'Arrow o la del *second best* de Lipsey... Recomanem: Etxezarreta, Miren (coord.) *Crítica a la economia ortodoxa*, Barcelona, UAB, 2004, o Guerrien, B., *La théorie économique néoclassique*, 2 vols., Paris, La Découverte, col. «Repères», 1999.

En un període marcat per la gravíssima crisi de 1929, Keynes va recuperar l'interès per les grans línies de l'Economia que havien abandonat els neoclàssics i es va dedicar especialment a descobrir els determinants de l'activitat econòmica i l'ocupació. En la seva *Teoria general de l'ocupació, l'interès i el diner*, publicada el 1936, va tractar de demostrar que l'economia deixada a ella mateixa, als mercats, no arriba necessàriament al nivell de la plena ocupació, de creixement, ni de benestar. Per tant, si no s'hi pot arribar de manera automàtica, hi haurà d'intervenir l'Estat, preferentment a través de la despesa pública o manipulant la política monetària (tipus d'interès i quantitat de diners en circulació) per estimular la inversió privada. Va introduir el concepte d'incertesa i va destacar la importància de les expectatives en les decisions dels empresaris, així com l'important paper que té el diner en l'Economia, a diferència dels clàssics, que el consideraven merament un «vel» en els intercanvis.

El missatge essencial del pensament keynesià consisteix a mostrar que el mercat, per tal que produeixi resultats mínimament satisfactoris, necessita la intervenció pública. Això ha portat posteriorment que Keynes sigui considerat un economista d'esquerres,¹⁴ quasi revolucionari, la qual cosa no correspon en absolut a la realitat.¹⁵ Ell era un membre de l'elit intel·lectual i social britànica del seu temps que tractava precisament de preservar el sistema capitalista, ja que considerava que podia perillar si les seves conseqüències socials eren massa negatives.

El keynesianisme es va constituir –del 1936 al 1973– en l'escola (diferenciada de la neoclàssica) dominant del pensament econòmic. Pràcticament tota la «professió» es va adherir a les seves anàlisis, i es va convertir en el pensament econòmic que va dominar l'acadèmia i els plantejaments de política econòmica al món occidental. Hi va haver un esforç d'integració entre keynesians i neoclàssics, fet primer per John R. Hicks i desenvolupat posteriorment per altres autors. Així es va conformar l'esquema conegut com IS-LM (integració caiguda en desús), que durant molts anys ha constituït la base de la macroeconomia que s'ensenyava als manuals d'Economia més coneguts.

Keynes pretenia resoldre els problemes econòmics del capitalisme amb la finalitat de fer-lo més eficient i d'eliminar tot conflicte social. Però no ho va aconseguir. A la dècada dels setanta el creixement va cessar i es van experimentar altes taxes d'inflació, cosa que va produir una forta desil·lusió amb les receptes keynesianes i, entre altres coses, va facilitar el retorn dels neoclàssics. Arran de la crisi del 2007 s'han revitalitzat algunes de les seves idees i avui en dia hi ha més economistes que segueixen les seves anàlisis (Stiglitz, Krugman...) tot i que són minoritaris.

1.3.2. Economia crítica

Enfront del pensament convencional es desenvolupa l'anomenada Economia crítica. Sorgeix principalment a partir dels treballs de Marx, però en l'ampli grup (més del que se sol pensar) del pensament crític hi ha també escoles no marxistes que poden ser útils per a una interpretació més adequada del món real.

Els corrents crítics parteixen de la idea que les decisions individuals estan emmarcades en la dinàmica social. Sostenen que el sistema econòmic té les seves lleis, que poden variar en el temps i en l'espai. I tracten d'analitzar l'evolució econòmica en el marc del conjunt. En general tendeixen a ser més progressistes respecte a la situació socioeconòmica. Constitueixen una branca socialment minoritària, sobretot en la professió dels economistes, però no per això menys sòlida i rigorosa. Per contra, permeten aprofundir en les arrels que marquen l'evolució del món econòmic real.

14. Això és el que succeeix actualment a l'Estat espanyol, on economistes, diríem, postkeynesians, com Vicenç Navarro o Juan Torres, per exemple, són considerats extremistes d'esquerra.

15. Keynes va ser molt explícit pel que fa a la seva filiació ideològica. En una conferència seva, «Soc liberal?», va dir: «Per què no m'afilio al Partit Laborista? En primer lloc, és un partit de classe, i d'una classe que no és la meua. Si jo he de defensar interessos parcials, defensaré els meus. Quan arribi la lluita de classes com a tal, el meu patriotisme local i el meu patriotisme personal estaran amb els meus afins. Jo puc estar influït pel que estimo que és justícia i bon sentit, però la lluita de classes em trobarà del costat de la burgesia educada.»

Quan fem un repàs ràpid dels diferents grups de pensament (es considerin escoles o no) –regulacionistes, estructuralistes, institucionalistes, sraffians, radicals nord-americans, evolucionistes, socioeconomistes, marxistes, postkeynesians...– i les seves subdivisions –per exemple els vells institucionalistes, més crítics, i els nous institucionalistes, gens crítics–, ens adonem del seu gran nombre i varietat.

Potser els dos grups de pensament més importants són els postkeynesians i els marxistes.

1.3.2.1. Els postkeynesians

El postkeynesianisme és un corrent que apareix als anys cinquanta i seixanta del segle xx com a resposta a la nova síntesi neoclàssica que es va desenvolupar a Cambridge (EUA) i a la qual van respondre alguns economistes d'aquesta universitat anglesa. És el conegut debat anomenat «la controvèrsia de Cambridge», de gran interès per a la teoria econòmica.

Com ells mateixos es defineixen, d'acord amb aquest extracte del diccionari del nou Palgrave, «l'economia postkeynesiana és un bagul utilitzat per ficar-hi el treball d'un grup heterogeni d'economistes que no solament estan units pel seu descontentament amb l'economia clàssica (el que aquí anomenem neoclàssics) i les versions de la teoria keynesiana d'equilibri general IS/LM, sinó també pels seus intents de proporcionar enfocaments d'anàlisi econòmica alternatius i coherents».

El bagul postkeynesià agrupa corrents diferents i es nodreix de múltiples fonts. Se l'acostuma a classificar de formes diverses, però en línies generals podríem dir que acull tant autors keynesians (Joan Robinson va ser la primera economista que va reconèixer com a tal el corrent el 1959) com kaleckians, que recullen el treball de Kalecki¹⁶ i, per tant, indirectament de Marx. Hi ha qui inclou al bagul postkeynesià els neoricardians, els sraffians i els institucionalistes.

La seva preocupació per promoure una comprensió clara de com funciona l'economia real els obliga a un esforç de «realisme crític». Per ells l'economia no condueix a l'equilibri i el temps històric és irreversible: el passat és immutable, i el futur, incert, insondable. No ignoren la importància de les institucions, ja que reconeixen que el comportament individual està determinat per factors socials i institucionals, com tampoc se'ls escapa que els esdeveniments econòmics i els objectius de política econòmica no es poden abstraure del context polític i social.

Els postkeynesians donen una gran importància a la producció. És el nivell de producció el que determina el nivell d'ocupació¹⁷ i no els salaris, i això és fonamental per entendre l'intercanvi i la distribució. En conseqüència, s'interessen per les empreses i la seva organització interna (per exemple, per la incidència dels sindicats), diferenciant les grans empreses (oligopòliques), que són les institucions dominants en l'economia, de les petites empreses, més properes a la competència. Consideren que els mercats no operen en lliure competència, sinó que en realitat la competència imperfecta és molt més rellevant.

Segons ells, existeixen diverses classes socials que reben diferents tipus d'ingressos i que porten estils de vida no iguals, amb diferents pautes de despesa i estalvi. El consum està fortament influït pels ingressos, per la classe social, per les condicions de producció i pels preus relatius. Les classes socials, el poder i la distribució dels ingressos (idees sraffianes) estan al centre de l'anàlisi, cosa que els allunya molt de l'Economia convencional. Tracten de teoritzar sobre una realitat complexa en un sistema essencialment obert i estructurat.

16. Michal Kalecki va ser un economista polonès d'ascendència marxista que el 1933, per tant abans que Keynes, i independentment d'aquest, va proposar un esquema macroeconòmic similar al keynesià però més complet. Com afirmava Joan Robinson, «és indiscutible que Kalecki va ser el primer a publicar això. Mai va mencionar aquest fet per la seva dignitat acadèmica... L'interessant és que dos pensadors, des de punts de vista polítics i intel·lectuals completament diferents, arribessin a la mateixa conclusió. Això ens reconforta molt a nosaltres, els de Cambridge».

17. Es plantegen el conflicte que sorgeix d'una política de plena ocupació. Segons Kalecki, l'atur serveix per disciplinar els treballadors, per tant una política exitosa de plena ocupació comportaria la reducció de la disciplina laboral i l'augment dels salaris. Kalecki assenyalava que la idea que en una economia capitalista el govern mantindria la plena ocupació si sabés com fer-ho és completament falsa, entre altres coses pel rebuig que generaria en el món empresarial.

Els postkeynesians consideren que la inflació té un contingut politicosocial en tant que no és sinó una expressió del conflicte entre capital i treball a l'hora de distribuir el producte social. En la seva concepció, el diner és una variable generada pel sistema mateix, que permet explicar el seu caràcter cíclic, inestable i variable.

En el model postkeynesià la inversió és una peça clau i està determinada per la rendibilitat esperada, i per això requereix uns beneficis elevats i per tant uns salaris baixos. Per pal·liar l'impacte social que aquesta dinàmica provoca, proposen polítiques de rendes dinàmiques. No concedeixen, tot i que en són conscients, una alarmant importància al paper que tenen l'especulació i la corrupció. Malgrat que accepten l'existència d'un conflicte entre treball i capital, la fórmula que proposen per resoldre'l és la redistribució. En realitat no és una solució, sinó més aviat una minimització del conflicte per tal que no arribi a extrems indesitjables.

Com que consideren que les economies capitalistes són cícliques i inestables i comporten desigualtats de distribució de la renda i de la riquesa, proposen la intervenció pública, si bé no exactament en la línia keynesiana. Ells confien en les polítiques fiscals i monetàries anticipades, estimulants i intervencionistes, que permeten situar el creixement econòmic com a objectiu principal de la política econòmica, al mateix temps que donen a la política de rendes un paper fonamental com a instrument que millorarà la distribució i estimularà la inversió.

Igualment, conscients de les limitacions a l'aplicació de les seves propostes que imposen les corporacions transnacionals i els centres financers, consideren que és molt important que els governs estableixin controls sobre les seves operacions, sobretot amb polítiques de cooperació internacional.

Igual com va fer Keynes amb els clàssics i neoclàssics, els postkeynesians qüestionen i critiquen les bases de l'actual pensament convencional amb arguments vàlids, però sense entrar a qüestionar a fons l'estructura social, les relacions socials subjacents en el model. Com amb el keynesianisme, es pot assenyalar que aquesta escola reflecteix més una voluntat de reformar el marc econòmic actual que no pas de transformar-lo. Tot i reconèixer les grans aportacions que fan, com poden ser les recomanacions en política econòmica, no són radicals, no afronten l'arrel del problema: les estructures de propietat i l'accés als mitjans de producció. Per avançar en aquest camí no queda més remei que prendre com a base el pensament econòmic marxista, tot i que en alguns aspectes les aportacions de les escoles crítiques que hem comentat poden proporcionar elements addicionals que completen i milloren l'anàlisi.

1.3.2.2. Els marxistes

Quasi un segle després d'Adam Smith, Karl Marx (1818-1883) analitza el sistema econòmic d'una manera que reflecteix unes preocupacions força diferents de les dels clàssics, malgrat que Marx hi té les arrels.

Marx parteix de la idea que els individus són éssers socials, que es formen i viuen en societat, i que és a través de la producció social com satisfan les seves necessitats. I si es vol comprendre una societat és necessari entendre el caràcter del seu sistema productiu, així com de les relacions que s'estableixen entre les persones en aquest sistema. És per això que Marx defensa que l'Economia tracta en primer terme de les relacions entre les persones. Considera que cada etapa històrica té les seves lleis de desenvolupament i que, per tant, no pot existir una Economia universal i atemporal. El seu objectiu va consistir a desvelar les lleis econòmiques que regeixen el sistema capitalista, la seva dinàmica, la naturalesa profunda del seu caràcter i les relacions que s'hi estableixen, tal com imperaven en la seva època i continuen en l'actualitat.

La característica fonamental del sistema capitalista és la propietat privada del capital, que no és més que l'absorció de la riquesa per mans privades, que utilitzen la riquesa per aconseguir un benefici i augmentar la seva riquesa original. La propietat privada del capital i dels mitjans de producció que el capitalista

adquireix amb el seu capital fa que les decisions socials siguin dictades pels propietaris del capital en el seu afany de recerca de benefici. Són ells els qui prenen les decisions econòmiques d'acord amb els seus interessos, en lloc que aquestes decisions tinguin per finalitat la satisfacció de les necessitats humanes.

Marx parteix de la teoria del valor-treball dels clàssics, segons la qual és el treball el que produeix el valor. Les persones tenen una característica important, i és que amb la seva activitat poden obtenir un excedent econòmic. És a dir, que una persona o un col·lectiu de persones amb el seu treball poden produir més béns dels que necessiten per al seu propi manteniment i la seva reproducció, de manera que poden produir un excedent, és a dir, més valor en productes del que existia abans d'iniciar el seu procés de treball.

En l'anàlisi de Marx el valor d'una mercaderia està determinat per la quantitat de treball socialment necessari per produir-la. Aquest treball socialment necessari es refereix al treball humà abstracte, és a dir, a la despesa d'esforç físic i mental de la persona, independentment de les característiques concretes del treball (fuster, carnisser, oficinista, informàtic...). No obstant això, no totes les persones treballen igual, sinó que el seu treball depèn de l'edat, l'experiència, l'habilitat, etc. Si el valor de la mercaderia depengués únicament del temps que ha costat a cada individu produir-la, s'arribaria a una situació absurda, ja que com més lent es treballés, tant més augmentaria el seu valor. Per això, el valor de canvi d'una mercaderia no és igual al treball individual, sinó al treball socialment necessari per produir-la, a la quantitat de treball necessari en condicions mitjanes de productivitat en una determinada societat i en una determinada època.

En el sistema capitalista, el propietari del capital o els seus servents dirigeixen la producció: compren o lloguen els mitjans de producció i contracten els treballadors a canvi d'un salari. Compren la capacitat de treballar dels treballadors, la seva força de treball. En aquestes societats, la força de treball comprada és una mercaderia com qualsevol altra, i per tant el seu valor és igual al temps de treball socialment necessari per produir-la, és a dir, el valor dels béns necessaris per a l'existència del treballador i la seva família, que en principi es considera que queda cobert pel salari. Però el treballador treballa més temps del que necessita per cobrir la seva pròpia reproducció, i aquesta diferència constitueix la plusvàlua.

Per mitjà de l'aplicació del treball humà als mitjans de producció s'obtenen els productes, que passen a ser propietat del propietari del capital, amb la qual cosa aquest es queda la diferència entre el valor del que el treballador produeix i el que se li ha pagat pel seu salari. L'empresari tracta de vendre els productes per obtenir amb aquesta venda un benefici i reproduir contínuament el mateix procés. Malgrat que generalment es tracta d'articles que poden satisfer necessitats o desitjos de la població, s'han de produir per generar beneficis i és per això que s'han de vendre als mercats, amb la qual cosa en última instància els productes queden convertits en mercaderies (són articles que es produeixen i es venen amb l'únic propòsit d'obtenir-ne un benefici). En aquest procés, el que és una relació bàsica entre persones (el propietari del capital i el treballador) adopta la fantàstica forma d'una relació entre coses. Tot es converteix en mercaderia.

Marx mostra així com, a través del procés productiu, el capitalista aconsegueix extreure dels treballadors un valor superior al que constitueix el seu salari, és a dir, el plusvalor produït o plusvàlua. En el cas particular de la mercaderia «força de treball», la llei del valor serveix per explicar l'origen del benefici capitalista o plusvalor. Conclou, doncs, que per mitjà del procés productiu el capitalista explota el treballador. Són aquestes relacions d'explotació les que es coneixen com a relacions de producció capitalistes.

Per la seva pròpia naturalesa, el capital sempre està tractant d'expandir-se. L'anomenat procés d'acumulació l'impulsa en tot moment a incrementar la seva grandària, i per això intenta transcendir contínuament els seus propis límits. La compulsió per acumular actua sobre els capitalistes individuals per mitjà de la competència amb altres capitalistes. L'acumulació de capital condueix a la concentració i centralització dels capitals, que són cada vegada més grans i estan en menys mans. Si parteix del capital monopolista o corporació gegant, que posseeix algun tipus de poder de mercat i competeix estratègicament, el capital pot produir un excedent cada cop més gran i els rendiments de la productivitat del treball beneficiaran

en major grau les rendes de capital. D'això es deriva que la quota de beneficis sobre la renda augmenti i a més es reparteixi entre un nombre menor de grans empreses monopolístiques. El resultat és que la demanda efectiva total seria insuficient per mantenir l'ocupació completa dels recursos, és a dir, que es manté una subutilització crònica dels factors productius i es crea una situació d'estancament. A més, cada cert temps el capitalisme genera crisis econòmiques que redueixen la riquesa que s'obté en un país i redueixen la utilització dels recursos productius, entre ells el nombre de treballadors. Els treballadors que no aconsegueixen obtenir una feina queden a l'atur, la qual cosa els significa pobresa, mentre que els empresaris inclús es beneficien d'aquesta situació, ja que els treballadors aturats (Marx els anomena exèrcit de reserva) no estan en situació d'exercir els seus drets i per tant disminueix la pressió que poden fer sobre els empresaris. De la mateixa manera, els treballadors contractats es veuen «frenats» en les seves reivindicacions per la por de perdre la feina.

Com a base d'aquesta dinàmica essencial, Marx, i sobretot els marxistes posteriors (Rudolf Hilferding, N. I. Bukarin, Gunder A. Frank, Samir Amin), estudien de quina manera el sistema va ampliant els territoris en què domina, absorbint totes les cares de la vida social. El món es va convertint en un espai on regnen els criteris del capital, si bé de forma desigual.

Tot i que Marx no va elaborar mai una teoria de l'Estat sistemàtica i formalment completa, va analitzar la naturalesa i el caràcter de l'Estat, considerant que és producte d'una llarga i dura lluita en la qual la classe que ocupa la posició dominant en el procés de producció aconsegueix formar i controlar una institució que s'encarregarà de fer efectiu el conjunt de relacions de propietat favorables als seus interessos. L'Estat no és neutre, com manté l'explicació liberal, sinó que la seva primera preocupació és protegir l'existència i estabilitat d'una forma de societat donada i, per tant, de les seves classes dominants, així com de la seva reproducció.

En canvi, a diferència d'altres escoles, no podem trobar en Marx cap recomanació de política econòmica, ja que per ell no es tracta de gestionar el sistema per tal que funcioni millor o pitjor, sinó que pretén eliminar-lo. Partint d'aquesta premissa, no tindria sentit suggerir pautes d'actuació i, per descomptat, Marx no ho fa. Una altra cosa és que en el seu treball es puguin trobar anàlisis crítiques del que suposen determinades mesures i les seves conseqüències, però en coherència amb la seva posició no proporcionarà recomanacions encaminades cap a una política econòmica positiva.

Els treballadors, als qual el capital els va absorbint la plusvàlua, pretenen constantment superar aquesta situació d'explotació. És la lluita de classes. Aquesta lluita permanent portarà que en un determinat moment es produeixi una revolució social que conduirà al final del capitalisme. L'eliminació del capitalisme eventualment hauria de conduir a la transformació del sistema capitalista, primer en un sistema de transició, el socialisme, i d'aquest a un sistema, el comunisme, d'associació lliure de treballadors en què el lliure desenvolupament de cadascú sigui la condició per al lliure desenvolupament de tots i en què les mercaderies que es produeixen i la manera de produir-les es poden decidir en funció de les necessitats i desitjos socials i no de la rendibilitat privada.

Ni Marx ni els marxistes creuen que es tracti d'una feina senzilla, ja que es parteix d'una societat capitalista que ha modelat no només les economies sinó també les mentalitats de les persones. Marcuse i altres autors marxistes assenyalen «aquells [que] en una societat no lliure no poden imaginar ser lliure[s]», cosa que significa que la creació d'una nova societat suposa la ruptura amb la majoria dels valors que sustenten l'actual.

Es va iniciar així un molt fecund pensament crític tant al voltant del pensament econòmic com sobre la realitat social generada pel capitalisme, que molts autors mantindran i desenvoluparan fins als nostres dies. Als clàssics propis del marxisme –Lenin, Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding i tants d'altres– els han seguit innumerables autors, entre els quals destaquen: Ernest Mandel i Maurice Dobb a Europa, i Paul Sweezy, Paul Baran, Harry Magdoff i Harry Braverman als EUA. Actualment ens trobem davant una forta revitalització del pensament marxista de la mà d'autors com Samir Amin, Michael A. Lebowitz,

István Mészáros, David Harvey... Tot i la proliferació d'autors, el pensament econòmic marxista ha estat i està demonitzat, ridiculitzat i sovint declarat antiquat pels seguidors d'Adam Smith, que va escriure les seves obres un segle abans que Marx. En l'actualitat constitueix una branca minoritària i marginada del pensament econòmic, cosa gens sorprenent atesos els plantejaments que presenta.

No obstant això, la crisi del 2007 i les seves conseqüències han provocat un augment de l'atenció que se li presta, ja que el capitalisme realment existent ha estat incapaç de resoldre els grans problemes de la humanitat i moltes persones han tornat a revisar si Marx proporciona una millor explicació del sistema, anant a l'arrel, a les causes profundes del capitalisme i les seves conseqüències.

Podria dir-se que en el marxisme hi ha diversos tipus de problemes que és necessari mencionar. Cal refinar la definició d'alguns conceptes com per exemple el proletariat, el valor de la força de treball, la riquesa, etc. Al mateix temps, hi ha problemes de naturalesa teòrica que no han estat resolts, com per exemple com s'obtenen els preus partint del valor-treball, la validesa o no de la tendència decreixent de la taxa de guanys, etc.

Un dels elements que més ha perjudicat el marxisme ha estat la naturalesa perversa del sistema en què es van convertir la Unió Soviètica i els seus països satèl·lits, així com el seu enfonsament a finals del segle passat. És veritat que la consolidació del que s'esperava que fos una «associació lliure de treballadors» no va transcórrer per les vies concebudes i que es va convertir en una dura i cruel caricatura del que s'esperava. Però també és cert que aquest fracàs no es pot atribuir al pensament marxista, ja que ni Marx ni els teòrics marxistes de primera hora van elaborar un projecte concret del que havia de ser el socialisme. Si les circumstàncies històriques, els personatges que formaren part del projecte i la tenaç oposició del món desenvolupat va fer que es desvirtués i s'enfonsés el que hauria pogut ser una societat alternativa, no és perquè el seu disseny fos obra dels teòrics que havien analitzat la naturalesa del capitalisme i la seva evolució. És pràcticament impossible trobar en els escrits de Marx res concret sobre la societat del futur que no fossin aspectes molt genèrics respecte a les relacions socials.

En el marxisme hi ha moltes llums i ombres. Si es vol considerar un model d'anàlisi complet, integrat, sense errades ni mancances, amb una formulació matemàtica precisa i irreprotxable, un model «científic» sense esclatxes, o una Bíblia ideològica que s'ha d'adoptar sense cap dubte, amb una rígida lectura ortodoxa, s'està incorrent en una greu errada. Marx no va proporcionar un sistema tancat de lògica econòmica. La validesa dels instruments que proporciona el marxisme per entendre el capitalisme actual no suposa que s'hagi d'acceptar una interpretació acrítica i literal de tot el que Marx va escriure. Si s'analitza la societat actual seguint les línies generals del pensament marxista, es pot entendre millor què és el que està succeint, per què succeeix, qui són els agents actius en aquesta evolució i les conseqüències que comporta, que no acceptant les explicacions convencionals que se'ns donen. El marxisme és un mètode d'anàlisi, una manera de mirar la realitat per descobrir què és el que s'amaga sota les aparences. Si observem la realitat des d'aquest prisma, junt amb altres elements de l'Economia crítica, tindrem el millor instrument per interpretar-la.

1.4. Una proposta de materials didàctics d'Economia crítica

És en el marc del sistema capitalista en què es desenvolupa la societat actual que s'insereix aquest treball, que s'emmarca en la voluntat de proporcionar idees, conceptes i materials que facilitin a l'alumnat la comprensió del món real actual des de l'òptica de l'Economia crítica. S'incorporen també alguns elements de l'Economia convencional, principalment com a elements descriptius o en els quals es basen algunes estadístiques, però els aspectes analítics corresponen principalment a l'Economia crítica.

1.4.1. Els objectius

Alguns autors destaquen la importància dels coneixements d'Economia per poder inserir-se millor en el mercat de treball, així com per prendre amb més coneixement, i per tant de forma més adequada, les decisions de consum i inversió personal i inclús familiar, en el marc d'una millor comprensió de l'evolució de l'economia en general i de la política econòmica que l'orienta. Sens dubte aquests dos objectius són importants, però en aquest projecte volem explicitar que el nostre objectiu comparteix el de l'educació en general: fer que els joves d'avui, que són els adults del demà, compreguin millor i amb la màxima profunditat possible el món que els envolta i la societat de què formen part, de manera que es converteixin en components d'una ciutadania informada, cosa que els facilitarà mantenir les actituds i prendre les decisions necessàries, d'una banda, per poder planificar un projecte de vida personal i familiar satisfactori, i de l'altra, per estimular-los a constituir-se en participants actius en la vida col·lectiva dels diversos estaments socials dels quals formen i formaran part. Tot això, en aquest cas particular, des de l'òptica dels aspectes econòmics, però integrats en el conjunt que constitueixen els diversos aspectes –històrics, sociològics, polítics– de la societat, seguint el que anomenem un enfocament d'Economia política. Ja que la percepció de la societat requereix fer-hi una aproximació crítica, només un enfocament crític del tema podrà ser adient. Aquest és el punt de partida des del qual enfoquem aquest treball.

En l'aspecte operatiu immediat l'objectiu consisteix a proporcionar al professorat d'ensenyament primari i secundari alguns materials sobre com enfocar els elements bàsics d'una matèria com l'Economia, que, per la seva suposada complexitat, sovint sembla desafiar una aproximació senzilla i alhora rigorosa. Volem presentar aquí alguns dels temes fonamentals per a la comprensió de l'organització econòmica de la societat en què vivim. Cal que precisem des del principi que aquesta proposta no vol elaborar un manual que cobreixi sistemàticament tots els aspectes de la disciplina de l'Economia, sinó aportar alguns materials que facilitin al professorat la realització d'activitats complementàries i/o alternatives a la docència per a la disciplina de l'Economia. Tot i que s'ha tractat de recollir els aspectes essencials que constitueixen el món econòmic de manera que es pugui entendre el pensament econòmic actual, atès el caràcter crític de l'enfocament esmentat no s'ha d'esperar que aquests temes responguin de forma idèntica als conceptes i als models que podem trobar als manuals de l'Economia convencional, sinó que es desenvolupa un esquema de pensament propi i els conceptes necessaris per explicar-lo.

1.4.2. Estructura de la proposta

Aquesta proposta està dissenyada en dues parts. La Part I està formada per una introducció en què es recullen els elements bàsics que la justifiquen i constitueixen i per una ràpida revisió del «Context del capitalisme del segle XXI», ja que per poder proporcionar els elements bàsics que permetin entendre la societat actual és necessari integrar-la en el conjunt del seu desenvolupament. I la Part II està dedicada a la presentació de les propostes didàctiques concretes per desenvolupar amb l'alumnat. Hem fet una selecció dels aspectes de les variables, conceptes i relacions econòmiques que hem considerat que ha de conèixer l'alumnat, perquè des d'aquestes activitats es puguin impulsar reflexions sobre elles. Com a ajut al professorat se li ofereixen un conjunt de reflexions i d'elements teòrics amb els quals pugui desenvolupar els conceptes d'Economia crítica (a especificar i precisar els aspectes bàsics del seu particular enfocament).

1.4.3. Selecció dels temes

S'ha tractat d'elaborar un material didàctic i una proposta comprensiva i alhora viable –i, en conseqüència, selectiva– amb el màxim rigor, però també senzilla i adaptada als nivells de l'ensenyament primari i secundari. Com ja hem dit, es tracta d'un esquema que recull els elements conceptuals bàsics que permeten entendre l'essencial de la societat en què vivim. Tots aquests aspectes estan estretament inter-

relacionats, i cap d'ells no existiria sense els altres. Altrament, operaran d'una manera diferent en funció del marc temporal i espacial econòmic, social i polític en què se situïn.

Malgrat tot, a causa de la dimensió de la tasca, necessàriament hem de marginalitzar molts aspectes importants i ens hem de concentrar en els que considerem més significatius per a l'educació primària i secundària. Per la seva pròpia naturalesa, en la nostra proposta només s'aborden amb cert detall les línies més rellevants del sistema econòmic capitalista actual. Des d'aquesta òptica, s'han escollit vuit blocs temàtics que corresponen a les àrees que semblen de major interès i utilitat per a l'alumnat. Per aquesta raó presentem una proposta basada en els elements següents:

BLOC 1: Necessitats i desitjos. Per abordar en conjunt les línies estretament integrades que defineixen aquest sistema, s'inicia la consideració del que suposen les necessitats i els desitjos individuals i socials en el context de les societats de mercat, i el que aquestes impliquen. La població necessita cobrir les seves necessitats per mantenir-se i reproduir-se (el consum). S'intenta indagar en els elements que regeixen ambdós aspectes i la incidència del marc social en què es desenvolupen. S'inicia la consideració que en les societats de mercat, perquè les necessitats i desitjos es converteixin en consum, s'ha de disposar de la renda o riquesa suficient per obtenir els béns i serveis desitjats.

BLOC 2: Els mercats i el sistema de mercat. S'exploren els mercats com a formes de relació en què les persones i els grups d'una societat intercanvien els productes que produeixen i desitgen per cobrir les seves necessitats i desitjos. S'exploren, també, els diversos tipus de mercats. Es matisa la diferència entre els mercats i el sistema social que constitueix el «sistema de mercat» o capitalisme. No obstant això, un dels mercats més importants –el mercat de la força de treball–, a causa de la seva importància i de la relació que té amb la producció, es tractarà al Bloc 4.

BLOC 3: La producció i el creixement econòmic. És l'aspecte fonamental de l'organització material d'una societat, ja que les persones i el seu treball fan que els recursos existents en la naturalesa a través de la producció es converteixin en mercaderies capaces de satisfer les necessitats humanes. Per això és necessari aturar-se en com s'estableix, s'organitza, es gestiona la producció i quins en són els agents essencials. També s'analitzen les seves normes d'evolució i les conseqüències que se'n deriven.

BLOC 4: El mercat de treball. L'element essencial per a la producció el constitueix la força de treball, les persones que treballen, que en el capitalisme són contractades pels empresaris. Per això s'estudia en lloc preeminent com es produeix la relació social entre els empresaris i els treballadors, que, a través del treball assalariat i de les noves formes de relació laboral, porta a l'explotació del treball i a l'absorció per part del capital dels excedents que s'obtenen en el procés productiu. Aquestes relacions socials són les que determinen la forma de treball i la capacitat de prendre decisions econòmiques, i alhora conformen l'estructura, l'evolució econòmica i la dinàmica del sistema econòmic i social vigent. Igualment, determinen la proporció en què les persones participen en el que es produeix, és a dir, la distribució de la riquesa social, cosa que al seu torn defineix les mercaderies que es podran adquirir per satisfer les necessitats individuals i socials. A més a més, cal afegir l'alarmant expropiació de la naturalesa, la pervivència del sistema patriarcal i els moderns procediments de desposseïció que el capitalisme imposa, tant pel que fa als diversos estats com a l'economia global. Per això es completa aquest bloc integrant breument la consideració d'altres formes de desposseïció de la riquesa de les poblacions diferents de l'explotació de la força de treball.

BLOC 5: El diner i el sistema financer. El diner constitueix un dels engranatges del capitalisme, i el seu paper és important dins del conjunt de relacions econòmiques. La comprensió dels fenòmens monetaris i financers és necessària per aprendre l'economia en el seu conjunt i observar la seva relació amb la producció, l'ocupació i el consum. En aquest bloc ens preguntem sobre el paper del diner, en què consisteix, com es genera i com es controla. Es presta atenció als sistemes financers en les economies actuals, al paper del crèdit i de l'endeutament i la finançament, així com als canvis que aquesta ha suposat en el

funcionament i en les característiques de les societats modernes. Es fa una breu referència a les formes de la banca i a les monedes alternatives.

BLOC 6: Del comerç internacional a la globalització. El capitalisme té una tendència permanent i inevitable a l'expansió, tant dins de les fronteres dels estats com al món sencer. Partint de la necessitat d'acumulació estudiada al Bloc 3, es revisa el que suposa l'expansió exterior del capitalisme –comerç internacional, inversió estrangera, transnacionals, globalització– i l'impacte que té en les grans àrees del món i en els diferents estats.

BLOC 7: L'Estat i la política econòmica. Encara que en el capitalisme l'economia està dirigida pels capitals privats, els aspectes polítics de la societat –abreujadament, l'Estat/les administracions públiques– formen part imprescindible de l'operació de l'economia, i tenen una importantíssima incidència en la seva situació i evolució. Per tant, en primer lloc es revisen les principals variables econòmiques des de l'òptica de conjunt (macroeconòmiques), per després passar a estudiar el paper i la importància i la relació de l'Estat respecte d'aquestes variables. Amb aquest objectiu es repassen els principals esquemes de política econòmica, especialment el neoliberalisme i les mesures que aquest implica, i s'avalua la seva incidència en l'àmbit economicosocial.

BLOC 8: Una visió crítica dels resultats del sistema. Fins aquí hem estat estudiant com funciona el sistema econòmic en el qual vivim. Encara que en alguns blocs també hem fet referència al producte obtingut i a la seva distribució, en aquest bloc revisarem amb una mica més de detall els resultats d'aquest sistema en què vivim per poder treure conclusions sobre la seva validesa social. És obvi que, en qualsevol societat, són dos els elements fonamentals per avaluar el seu nivell de vida material: la capacitat de producció de riquesa i el benestar de la població, que depèn de la distribució de la renda, que és la distribució primària, fruit directe del sistema productiu, i de la distribució secundària, conseqüència del paper redistributiu de l'Estat.

1.4.4. Metodologia

Proposem un plantejament en què el diàleg i la discussió a classe siguin l'eina principal per assolir els nostres objectius. Això explica que bona part dels exercicis de cada activitat siguin preguntes o generadors de preguntes, moltes de les quals provocaran respostes diverses. El docent ha d'aprofitar aquesta diversitat, no per esclafar-la amb la «veritat», sinó per estimular les pràctiques que fan que un diàleg sigui profitós des del punt de vista de l'emancipació intel·lectual, sense la qual no hi ha autèntica emancipació humana. En aquest sentit, cal fomentar la recerca compartida. En alguns casos caldrà arribar a consensos per continuar avançant, però el consens no és l'objectiu principal, sinó el desenvolupament de la capacitat dels alumnes de pensar per si mateixos, tot i que en el procés s'haurien d'anar qüestionant els tòpics i prejudicis establerts en la visió social dominant. La nostra visió no és una «economia en colors», sinó en negre sobre blanc. No som neutrals davant el sistema capitalista, però això no és incompatible amb el fet que l'alumnat pensi per si mateix.

Els exercicis i les tasques que es proposen es conjuguen en plural, però poden treballar-se també individualment o en petits grups, si més no en un primer moment. S'aconsella, però, que finalment es posin en comú les diferents respostes visualitzant les principals a la pissarra o pantalla.

Per a cada bloc es proposa un nombre d'activitats, i dins de cadascuna uns exercicis detallats que en alguns casos recullen una sèrie de preguntes específiques. Els diferents exercicis de cada activitat estan pensats de manera que l'alumnat vagi inferint les seves pròpies conclusions, raó per la qual al quadern de l'alumnat només figuren uns mínims apartats teòrics en determinats punts, imprescindibles per ajudar a mantenir el fil conductor. Un procediment estàndard podria ser començar fent els exercicis individualment o en petit grup, per passar posteriorment a la discussió de les respostes en el marc del grup classe.

Però també hi ha activitats o exercicis que permeten passar directament al diàleg del grup classe utilitzant les preguntes com a pla de discussió.

El criteri docent, en funció de les circumstàncies i les característiques del grup classe, determinarà l'ús de cada exercici o activitat i la tria que es consideri pertinent.

Al llarg de les diferents activitats ja es van exposant els objectius conceptuals pel que fa a la visió crítica de l'economia, però hi ha alguns aspectes més procedimentals subjacents a tots els apartats que cal tenir presents, que contribueixen a un diàleg de qualitat, la recerca compartida i el rigor en el pensament:

- Desenvolupar l'hàbit de donar i exigir raons de les creences, no conformar-se amb meres opinions sense argumentar.
- Saber escoltar.
- Respectar les creences dels altres.
- Descobrir i analitzar els propis punts de vista.
- Cercar els supòsits subjacents en les creences i argumentacions.
- Descobrir alternatives a les creences que es tenen.
- Aprendre a definir els termes que s'utilitzen.
- Cultivar la consistència mantenint el mateix significat dels termes en diferents moments de l'argumentació.
- Cultivar la coherència lògica i el descobriment de les fal·làcies en les argumentacions.

La manera de presentar les activitats i el fil conductor que les lliga contenen la intencionalitat de forçar l'alumnat a la realització d'un exercici de caire inductiu. Pensem que l'aprenentatge, la reflexió, el dubte, la creació de la pròpia opinió..., d'aquestes temàtiques és més significatiu si és un mateix qui hi arriba. Per aquest motiu hem intentat defugir en tot moment una proposta merament i únicament deductiva, amb preguntes de resposta única i tancada, de treball merament individual amb veritats donades. Per nosaltres el debat, la posada en comú, la reflexió col·lectiva... són essencials si del que estem parlant és d'educació i no només d'instrucció.

Per aquest motiu utilitzem diferents estratègies d'aprenentatge a part de la recurrent lectura comprensiva de textos: la lectura de gràfics, de taules estadístiques, de mapes, de còmics, imatges, dilemes morals, baròmetres de classe, debats, treball cooperatiu, anàlisi de casos, recerca a internet, vídeos...

1.4.5. Resultats esperats

Els resultats desitjables d'una anàlisi crítica del que suposen el capitalisme i els seus derivats al segle XXI ens hauria de permetre:

- Entendre la crisi en què estem immersos amb totes les seves conseqüències polítiques, econòmiques i socials. Entendre que és una crisi estructural, i que com a tal la seva superació, malauradament, només representa un ajornament del problema fins al proper esclat. I, per descomptat, entendre les raons per les quals no és exclusivament una crisi financera provocada per uns banquers avariciosos a través de la seva mala praxi.
- Comprendre l'estreta relació existent entre el fenomen de la globalització dels anys vuitanta (el perquè del seu desenvolupament en el temps i l'espai) i l'evolució parcialment contradictòria que estem vivint avui.
- Explicar-nos els motius de la progressiva desaparició de l'Estat del benestar. «La crisi», com diu el nostre company Busqueta, «esdevé l'excusa perfecta per tal que el conjunt de béns i drets col·lectius passin de patrimoni de la societat a formar part dels actius de les empreses».
- Constatar com i per què l'economia i l'especulació financera s'expandeixen i tenen una capacitat creixent d'absorbir beneficis, així com l'impacte que això té en tots els aspectes de l'economia productiva i la vida de les poblacions.

- Ser conscients de la deriva actual del capitalisme, que porta a un creixement econòmic sense generació de llocs de treball i alhora a la concentració creixent d'empreses amb tendències clares al monopoli (petrolieres que pacten preus, grans superfícies...).
- Adonar-nos que és impossible que existeixi un capitalisme de rostre humà perquè la seva essència es basa en l'obtenció del màxim benefici per mitjà de l'explotació i la desposseïció d'àmplies capes de la població.
- Saber i aprendre que el sistema social i econòmic que ens aixopluga és socialment fracassat (és un sistema que no serveix per satisfer les necessitats de la majoria de la població, ja que només una cinquena part de la població viu amb les necessitats bàsiques cobertes), ecològicament insostenible (la seva lògica condueix a la destrucció física del planeta) i econòmicament injust i insolidari, perquè, encara que és capaç de produir enormes quantitats de riquesa, ho fa sota el paradigma de l'explotació i d'un model de distribució totalment injust.
- Copsar com el capitalisme ha fet col·lapsar la idea de democràcia. Són els mercats i no la ciutadania els responsables de la presa de decisions, cosa que representa que estem caminant cap a societats cada cop més autoritàries i antidemocràtiques des del punt de vista polític.
- Tenir coneixements crítics sobre la realitat que ens envolta i formar-nos el nostre propi criteri. Avui que les xarxes ho permeten, tenim la capacitat d'informar-nos tot emprant diferents mitjans de comunicació; podem contrastar i no quedar-nos amb les visions que ens ofereixen els mitjans controlats pels poders polítics i econòmics. Estem vivint sota una ideologia que mentre d'una banda ens utilitza (ens vol grans consumidors), quan li convé ens culpabilitza amb missatges com ara «Heu viscut per damunt de les vostres possibilitats i ara n'heu d'assumir les conseqüències» (per exemple, retallades), o «Si no teniu feina és perquè no us formeu o no en cerqueu», o que insisteix a «parlar dels pobres i no pas de la pobresa».
- Tenir en consideració la nostra dimensió social, que ens porta naturalment a cooperar en lloc de competir. Com diu Eudald Carbonell, «La nostra espècie ha entrat en una bifurcació que es caracteritza per dues possibilitats estratègiques. La primera és l'autoconstrucció de valors com la socialització de la tècnica, la integració de la diversitat cultural i l'emergència d'una consciència crítica d'espècie. La segona, que comporta l'autodestrucció, es caracteritza per l'homogeneïtzació, o l'anihilació de la diversitat específica, la fragmentació científicotècnica, la manca d'avenços en la perspectiva de formar una consciència humana col·lectiva».
- Pensar que no hi ha res inevitable en la societat i que la història no s'ha acabat. Els éssers humans organitzats podem canviar les coses; la nostra tasca és treballar per aconseguir-ho. En definitiva, el que volem dir és que cal plantejar-se seriosament el debat de les alternatives. Com? Partint de la base que les estratègies de canvi han de construir-se des de la base, de forma participativa, democràtica, oberta i plural. I d'aquesta idea es desprèn la nostra voluntat de fer aportacions a aquest debat.

